

О.Б. Бубенок

ГІДРОНІМ ПСЕЛ (історико-етимологічний етюд)

Серед сучасних гідронімів українсько-го Дніпровського Лівобережжя на тлі назв слов'янського, іранського та тюркського походження якимсь відокремлено стоїть назва річки *Псел* (*Псьол*). Ця водна артерія являє собою ліву притоку Дніпра і бере початок у Білгородській області Росії, а далі тече в Обоянівському районі Курської обл. Росії і продовжується на теренах України, протікаючи через територію Сумської та Полтавської областей до свого впадіння в Дніпро нижче м. Кременчука (мал. 1). На берегах Псла розташовані такі відомі населені пункти, як Гадяч, Великі Сорочинці, Багачка, Готва тощо. Цікаво, що в цьому районі Наддніпрянщини існують також річки з аналогічними назвами. Так, притоками Псла є річки *Пселець*, *Псельчик* та *Псинка*, що протікають через землі Сумської обл. Окрім того, у цьому ж районі є річка *Псоля* – права притока Дніпра. Проте на цьому перелік аналогічних назв з основою на *Пс-* на теренах України є далеко не вичерпаним, але впадає в очі те, що в районі Лівобережної Наддніпрянщини існує ціле скупчення таких гідронімів [Словник гідронімів... 1979, 451–452]. Немає сумнівів у тому, що з цими гідронімами пов'язані назви населених пунктів: села *Запсілля* Великобагачанського і Кременчуцького районів, а також село *Запсільське* Гадяцького району Полтавської області, село *Запсілля* Краснопільського району Сумської обл. тощо [Словник гідронімів... 1979, 452; Стрижак 1963, 56]. Однак, незважаючи на таку поширеність цих назв у самому центрі України, дослідники, як вітчизняні, так і закордонні, ще не дійшли до єдиної думки щодо обставин та часу виникнення назв цих водних артерій. Щодо цього існує кілька гіпотез, які, на жаль, так і залишаються гіпотезами, з огляду на те що дослідники значною мірою хронологічно віддаляють від наших часів виникнення гідроніма *Псел* та інших

споріднених до нього назв. Тому варто розібратися у слабких місцях існуючих гіпотез і зіставити це з історичними реаліями.

Кілька десятиліть тому О.І. Ященко виводив назву *Псел* безпосередньо з грецького *пселлос* – “темний” [Ященко 1958, 16]. Проте це аж ніяк не співвідноситься з історичними подіями, бо про існування у минулому в цьому районі значного масиву грецького населення годі й думати. З огляду на це О.С. Стрижак відзначив і лінгвістичну необґрунтованість такого припущення: “Однак, як видно з найдавніших фіксацій, *Псел* < *Пьсьль (пор. *Псель*, але к *Песлу*, *Песельський* тощо), де виділяється корінь *Пс-* (< **Пьс-* < **pos-*) і суфікс –ел (<–*ль*)” [Стрижак 1963, 57].

Намагалися дослідники пояснити походження назви *Псел* (*Псьол*) і на слов'янському матеріалі. У свій час О.О. Потебня назви типу *Псел* зближав зі східнослов'янським *пісяти*, сербсько-хорватським *пищати*, литовським *pissa* “cunnus”, *pisti* “coige” [Потебня 1883, 68]. Досить цікаво, що О.С. Стрижак віддав перевагу “етимології Потебні” [Стрижак 1963, 57]. Але у цій ситуації таке пояснення, як результат звуконаслідування, виглядає вкрай непереконливим і більше підходить для гірських річок, ніж для рівнинних. Здається спірною також гіпотеза М. Фасмера, який пояснював походження цієї назви таким чином: «От *пъсь, т.е. “большая собака”, с суф. –*ль*, подобно словам козёл, орёл» [Фасмер 1987, 397]. Тобто М. Фасмер натякає, що назву *Псел* варто перекладати як “Собача річка”. Проте незрозуміло, до чого тут собаки. Хоча можна згадати назви переправ, мостів, де згадується худоба: англ. *Оксфорд* – “Бичий брід”, *Кембридж* – “Коров'ячий міст” тощо. Досить цікаво, що К. Мошинський також дотримувався схожої думки і тому поставив в один рядок назви *Псинка*, *Пселець*, *Псоля* (притока Дніпра), *Псура* (ба-

сейн Десни), *Песья*, *Пес* (басейн Судості) і відповідно до того виводив їх від кореня *рѣс-* у значенні “пес” за аналогією до *орел* < *орьль*. Незважаючи на це, він також припускав, що частина цих назв походить від слов’янського *pis-*: *рѣс-* “pstry” або *рѣс-* < *рѣд-s*, як у грецькій *πιδάξ* – “джерело”, *πιδεα* – “вологе місце, луки”. Отже, К. Мошинський так і не прийшов до остаточного висновку [Moszycki 1957, 179]. Однак на сьогодні гіпотеза про слов’янське походження назви *Псел* (*Псьол*) знаходить все менше прибічників, бо такий підхід виглядає принаймні поверховим, спрощеним. Проте, здається, одна гіпотеза досить вдало, з лінгвістичного боку, пояснює походження гідронімів типу *Псел*, хоча, на перший погляд, недостатньо переконливо підтверджується історичними реаліями. Так, майже століття тому О.М. Бодяньський запропонував зближення назви річки *Псел* із кавказькими гідронімами типу *Пса*, *Псе*, *Псекупс*, *Психуаба* тощо. Як було зазначено, в основі цих гідронімів лежить корінь *пси-*, що у мовах адизьких народів означає “вода, річка” [В-ко 1908, 3; Мацевич 1896]. Звичайно, ця гіпотеза знайшла широку підтримку серед дослідників Північного Каказу адизького походження. Так, Дж.Н. Коков у своїй монографії “Кабардинские географические названия” відзначив, що на теренах України набули поширення гідроніми *Псел*, *Псинка*, *Пселець*, *Псельчик* тощо, що, на його думку, має стосунок до кабардино-черкеського *пси* – “вода”. Проте варто віддати належне кабардинському дослідникові, який з цього приводу був все ж таки обережний у висновках. Зокрема, він підкреслив: “Хотя среди известных этимологий данных названий существует и такая (О.М. Бодянского), которая сближает их с кабардино-черкесскими образованиями *Псыж*, *Псыхуаба*, вопрос этот требует дополнительного изучения” [Коков 1966, 159]. Варто зазначити, що гіпотеза про адизьке (кавказьке) походження назви річки *Псел* знайшла підтримку серед багатьох сучасних дослідників слов’янського походження.

Так, В.П. Кобичев у своїй книзі “В поисках прародины славян” чимало сторінок присвятив питанням переселення адигів до земель Північного Причорномор’я. Сліди перебування адигів із Кавказу на теренах Північного Причорномор’я дослідник

схильний пов’язувати не лише з назвою *Псел*. Таких свідчень, окрім археологічних, він виявив чимало: «Лингвистика, топонимика и этнография также свидетельствуют о том, что между двумя названными регионами с давних пор существовали самые тесные и широкие связи. Ряд таких гидронимов, как *Псел*, *Пселец*, *Псинка*, *Псура* от адыгского *ис* (“вода”), приводит советский лингвист В.П. Петров. К ним можно добавить *Томако* – остров на Днепре, реки *Редеди́нку* (*Редедя* – легендарный касожский богатырь, упоминаемый русской летописью) – на Волыни, *Унаву* – приток Ирпени (от адыгского *уна* – “дом”, ср. по соседству река *Домашня*), *Уну* – в Словении, населенный пункт *Псышу́ха* (ср. *Нечепсухо* – река в Шапсугии) и т.д. К абхазо-адыгским языкам, кажется, восходят, судя по образуемому форманту *т*, *та* (в абхазском языке показатель места) и общему облику модели, такие гидронимы Карпато-Дунайского бассейна, как *Олт* (средневековое – *Алюта*), *Прут*, *Серет* (ср. кавказские античные названия: *Псит*, *Фат*)» [Кобичев 1973, 93]. Окрім того, В.П. Кобичев вважав, що назва східних слов’ян VI ст. *анти* має кавказьке походження: «В сохранившихся фрагментах убыхского языка (одного из черкесских племен) *анта* обозначает “чудовище, лесной человек”» [Кобичев 1973, 93]. На підставі цих припущень дослідник зробив висновок, що все ж таки потребує доказів: “Безусловно, анты VI в.н.э. в этническом отношении были стопроцентными славянами, но какая-то примесь кавказского субстрата могла быть у них”. Таким чином, В.П. Кобичев дає зрозуміти, що приблизно в цей час, тобто за часів Античності та раннього Середньовіччя, на землях Північного Причорномор’я могли з’явитися гідроніми кавказького (адизького) походження [Кобичев 1973, 96].

Аналогічної думки про давнє походження кавказьких гідронімів на теренах континентальної України дотримується також К.М. Тищенко. На його думку, у далекому минулому землі Північного Причорномор’я являли собою частину циркумпонтійської зони, яка “принаймні від III тис. до н. е. входила до сфери впливу кавказьких і середземноморських культур”. Наслідком цього, на думку дослідника, є існування на сучасній карті України деяких гідронімів

кавказького походження. До їхнього числа К.М. Тищенко відніс насамперед назви річок: “Псло (Псел, Псіоль, Пьсль, Песель), а також і Пселець, Псоля”, що «етимологічно наближені до адигейського *псы* “вода”». Як доказ цього дослідник навів такі приклади: «Адиг. *псы*, убих. *bze* “вода” і груз. діал. *рša* “джерело” часто зустрічаються в топонімії Кавказу, наприклад *Псе-шебс*, *Пс-ыш*, *Пи-иш*, *Пс-оу*, *Пс-ху*, *Псы-гансу*, *Туа-псе*, *Мако-псе*, *Пи-еха*, *Пи-авели* тощо». Окрім того, з кавказьким впливом К.М. Тищенко пов’язує також походження гідронімів *Ворскла* та *Суба*, *Субот*, *Собот*, *Саба*. Аналоги першому дослідник вбачає не лише в грузинському *vercxli*, мегрельському *varčxli*, *k’varčxli*, сванському *varčli* – “срібло” або грузинському *varcli* – “корито, ночви”, а й у дагестанських мовах: “лезг. *уър*, рут. *уър*, лак. *баър*, арч. *баъри*, лезг. *вир*, но-*вур*, чам. *и-гъир*, анд. *ъи-гъур*, таб. *да-гар*”, а також аварських словах *гIор* – “річка” та *хIор* – “озеро”. Що стосується другої групи гідронімів, то К.М. Тищенко вказав на їхній можливий зв’язок з лезгинським *св(а)* – “гора, сага”, цахурським *сува*, табасаранським *сив* – “урвище”, чеченським *шу* – “пагорб, узвишшя”. Щодо цього дослідник зазначає: “Істотно, що річка *Субот Кв* протікає-таки у глибокому яру (с. Малополовецьке Фастівського р-ну)” [Тищенко 2006, 89–90].

Проте, незважаючи на таку велику кількість аналогів, все ж таки існують певні сумніви стосовно того, що гідроніми *Псел* (*Псьол*), *Пселець*, *Псельчик*, *Псинка* тощо в лівобережній частині Центральної України насправді мають давнє кавказьке походження. Тому, щоб остаточно розібратися у цьому питанні, необхідно не лише з’ясувати, з яким районом Кавказу ці назви можуть бути найбільше пов’язані, а й простежити, коли і при яких обставинах з’явилися перші згадки про ці гідроніми у письмових джерелах.

Дослідники вже давно помітили, що гідронім *Псел* (*Псьол*) має багато спільного з гідронімами в місцях проживання адизько-абхазьких народів на Північному та Західному Кавказі. Таких назв річок на Кавказі можна навести велику кількість: *Пседах*, *Псекупс*, *Псоу*, *Псузь*, *Псыбэ*, *Псыбъундж*, *Псыгуэнсу*, *Псыджор*, *Псыгъуабжэ*, *Псыжэ*, *Псыкыгъожэ*, *Псы-*

Іэху, *ПсыкъепкIэ*, *Псымыгъу*, *Псымыхъу*, *Псынащхъэ*, *Псынэф*, *Псыпби*, *ПсыпцIэ*, *Псыфыжэ*, *Псыхуабэ*, *Псыхушхъэ* тощо [Коков 1966, 120–123, 144–147; Коков 1974, 102–103, 242–251]. Дослідники одноставні в думці, що в основі цих гідронімів лежить адизьке слово *псы-*. А.К. Шагіров в “Етимологічному словнику адизьких (черкеських) мов” подає таку етимологію цього слова: «*псы* ‘вода’, ‘река’, ‘речка’ – в значенні “река” (“речка”) в адигейском слово зустрічається в композитах и в определенных сочетаниях; обычное (самостоятельное) название реки здесь *псыхъэ*». Дослідник також бачить відповідності цьому адизькому терміну в абхазькому *а-дзы* (в абазинському *дзы*) та убихському *бзы* – “вода, річка” [Шагіров 1977, 16]. Отже, є підстави вважати, що гідронім *Псел* своїм походженням пов’язаний саме з адизьким *псы* – “вода, річка”. Однак проблема в тому, що означає друга частина гідроніма *Пс-ел*.

У свій час О.С. Стрижак зазначив: «У цьому світлі слід нагадати ще гіпотезу, висунуту М. Максимовичем, про те, що компонент *ол* у назвах *Псьол*, *Хорол*, *Угол*, *Оскол*, *Ворскла* (*Ворскол*), очевидно, означає на якійсь із мов теж “вода, ріка”, що, з нашого погляду, підтвердилося лише для гідроніма *Ворскла* у трохі іншій інтерпретації” [Стрижак 1963, 57–58]. О.М. Трубачов також відзначив присутній у назвах багатьох річок Лівобережної і Правобережної України компонент *-л*: *Перевал*, *Цимбал*, *Прикол* (басейн Псла), *Чамишел*, *Орель*, *Інгул*, *Тілігул*, *Царегол*, *Гайчул* тощо. Появу цих назв дослідник пов’язав із впливом тюркських мов. Що стосується пояснення походження таких назв на Дніпровському Лівобережжі, то О.М. Трубачов був щодо цього досить обережним: “Хорол (вар. Хороль, Когол, п. п. Псла...) мы, в согласии с предшествующими исследователями, относим к числу иранизмов (ир. **Narava-*), в то время как близкий территориально *Псел/др.-русск. Пьсль*, *Песель* (л. п. Днепра) представляется нам неясным” [Трубачев 1968, 205–206]. М.М. Корінний дотримується також аналогічної думки: “Псел (Песл). Очевидно, как и все остальные названия рек с компонентом *-ол*, *-оло*, *гдль*, тюркского происхождения (ср. тур. *-ді* – трясина, болото)” [Корінний 1991, 249, прим. 74]. Проте можливе й інше пояснення.

У “Кабардинсько-російському словникові” за редагуванням Б.М. Карданова згаданий термін *псылъэ*, одне зі значень якого – “болотиста місцевість” [Кабардинско-русский... 1957, 303]. Отже, вірогідним має бути припущення, що гідронім *Псел* і кабардинський термін *псылъэ* можуть бути між собою пов’язані. Однак назвою річки не може бути назва місцевості. Тому ймовірно, що в далекому минулому (а нам невідомо, коли саме) річка *Псел*, що мала і має багато приток, була оточена навколо своєї течії великою кількістю боліт, тобто була заболоченою. Досить цікаво, що “Военно-топографическая карта Российской империи” (1869–1890) свідчить про те, що у другій половині XIX ст. пойма річки Псел мала заболочений характер, насамперед у середній течії. Про це може свідчити, наприклад, фрагмент мапи, де зображено місце впадіння річки Лютенької у Псел [Военно-топографическая... 1869–1890, 23–12]. Стосовно цього М.М. Корінний у своїй статті “Природні умови Переяславської землі в X–XIII ст.” відзначив: “Надто повільні й неширокі ріки Лівобережжя внаслідок рівнинної місцевості утворюють значні за своїми розмірами долини з численними старицями, непрохідними болотами, їх русла вкрай закручені, звивисті... У середні віки значну частину території Лівобережжя займали низинні болота з гіпновою і гіпноотрав’яною рослинністю, які характерні для долин річок, смуги широколистяних лісів і Лісостепу... Болота були серйозною природною перешкодою для орд степовиків, служили місцем порятунку населення волості в часи тяжких випробувань...” [Корінний, 101–102]. Таким чином, можливим є той варіант, що назва згаданої річки походить від адизького **Псыл-* і означає “Заболочена (річка)”. На користь цього припущення можуть свідчити найбільш ранні форми цього гідроніма, що мало чим відрізняються від сучасної назви.

Перші згадки про назву річки містяться в тексті Іпатіївського літопису, де йдеться про похід київського князя Володимира Мономаха проти половців у 1111 р. На шляху до ріки “Дону”, в якій сучасні дослідники вбачають Сіверський Донець, військо Володимира мало перетнути кілька річок. Про це в Іпатіївському літописі сказано: “...и вьста Володимеръ и Стополкъ и цъловастался

. и пойдоста на Половць . Стополкъ съ сномъ . Ярославъ и Володимеръ съ сынми . и Двдъ со сыном . и поидоша возложивше надежу на Ба . и на пречистую матеръ его . и на стыгя ангылы его и поидоша . въ . в . недѣлю поста . а в пятокъ быша на Сулъ . в субботу поидоша и быша на Хоролъ . и ту и сани пометаша . а в недѣлю поидоша в нюже хрестъ цѣлюють и приидоша на Пслъ . и штуди сташа на рѣць Голтъ . ту пождаша и вои . и штудо идоша Върьскла...” [Ипатьевская 1908, 184]. І вже друга згадка наших літописів про річку *Псел* дагується подіями 1153 (6661) р. Так, в Іпатіївському літопису зазначено: “В лѣто 6661 (1153) Посла Изяславъ сна своего Мъстислава на Половць . к Песлу...” [Ипатьевская 1908, 321]. Такий саме варіант бачимо і у Воскресенському, Радзивилівському, Лаврентіївському та інших літописах [Воскресенская 1856, 60; Радзивилова... 1989, 123; Лаврентьевская... 1926–1928, 234]. Отже, найдавніші відомі нам форми гідроніма – *Пслъ*, *Песл*.

Згаданий цей гідронім і у такому джерелі XVII ст., як “Книга Большому Чертежу”. Так, на початку тексту цього джерела річка Псел фігурує як орієнтир: “А от верх Донца Северского к верх реке Ворсклу верст с 30; а Ворскла река вытекла ис под Муравския дороги и пала в Днепр, ниже Псла реки 20 верст” [КБЧ 1950, 62]. Містить згадане джерело і детальний опис басейну Псла: “А ниже реки Сулы пала в Днепр река Псел, а вытекла река Псел из под Муравской дороги из под Думчего Кургана. А от Днепра вверх по Пслу 50 верст пала река Хорол, от Сулы, а на Хороле от устья 20 верст город Хорол; на той же реке на Хороле Миргородок... А ниже реки Хоролы на Пслу город Голтва, от устья Хоролы 5 верст. А ниже Голтвы 10 верст на Псле город Мажденка. А выше Миргородка на Псле городище Старое, от Миргородка 10 верст. А выше Старого на Псле городище Новое, от Старого верст с 7. А выше Нового городища 10 верст городище Гадское, а Галичья тож. А с веру от Муравские дороги 20 верст в реку Псел пала речка Пселец, ниже Белгородские дороги, что лежит в Белгород из Курска; а до веру Псла реки от Курска 70 верст; а от Белгорода 50 верст. А ниже Псла реки от Курска 70 верст; а от Белгорода 50 верст. А ниже Псла реки

пала речка в Днепр Кобыльняк, от Псла 10 верст” [КБЧ 1950, 109–110]. Можливо, що “Книга Большому Чертежу” містить також одну з перших згадок про річку *Псоля*, що є правою притокою Дніпра: “А с правые с Литовские стороны Днепра, ниже города Могилева, пала в Днепр река Береза; с правые же стороны, выше Сулы, пала река Тесмень. А ниже Тесмени, против реки Псла, пала речка Омельник Псельской” [КБЧ 1950, 112]. Таким чином, можна побачити, що вже на початку XVII ст. встановилася сучасна форма написання річки – *Псел*. У зв’язку з цим інтерес становить також згадка назви річки *Пселец*, що і донині зберігається в гідронімі Східної Європи. Безумовно, цей гідронім зазнав слов’янської обробки і є похідним від назви *Псел* (аналог можна знайти у назві *Донець*, що походить від гідроніма *Дон*).

Проте виникає питання: чому раніше подій початку XII ст. назва *Псел* не згадується у документах? Здається, що цьому є пояснення, яке базується на даних гідронімії та топонімії у басейні самого Псла. Щодо цього М.М. Корінний у статті “Природні умови Переяславської землі в X–XIII ст.” зазначив: “В ономастиці краю відбилися складні етнічні і демографічні процеси, вікове протиборство з кочівницьким степом. Значна кількість так званих відетнонімічних гідронімів вказують на етноси, які прямо чи опосередковано мали який-небудь контакт із територією Дніпровського Лівобережжя з домонгольських часів, чітко відображають рубіж протиборства осілого землеробського слов’янського населення з кочівниками, які змінювали один одного у своєму русі на захід. Численні іранські, тюркські гідроніми вказують на те, що територіальною базою експансії східних народів на переяславську землю були, з одного боку, райони азіатські, чи північнокавказькі (порівн.: Артополот, Каратулька, Козарка, Оріль, Касогівка), з другого – архаїчні слов’янські гідроніми Лівобережжя – Чорторий, Трубіж та інші – відбивають ознаки тієї зони, куди спрямовувався колонізаційний рух з Правобережжя” [Корінний, 104]. У цій ситуації великий інтерес становить гідронім *Косогівка*.

Вже у свій час О.С. Стрижак відзначив на лівобережжі Псла цей гідронім: «**КОСОГІВКА** – ліва притока Лютенької у ба-

сейні Псла... за допомогою суфікса **-к(а)** від *Косогова*, родового відмінка належності від Косогов (пор. *Косоговъ* Григорій Іванович “стольник и воевода Русский”...), чи присвійно-прикметникової форми від *Косог*. В основі – етнонім *косог...*» [Стрижак 1963, 27]. Проте, на жаль, ситуація з цим гідронімом виявилася досить заплутаною. “Описание рек Черниговского наместничества” від 1785 р. подає опис басейну Лютенької у такому вигляді: “...въ рѣку жъ Псіоль впадаєть рѣчка Лютенка, вершина еє въ гадяцкомъ уѣздѣ, близь зѣнковской границы, у х. Ровни, близь изъ ключевихъ источниковъ, в нее впадаєть съ правой стороны, рѣчка Грамацкая, вершина еє зѣнковского у., изъ дачъ с. Тарасовки, изъ родника; въ нее впадають: съ лѣвой, ручей Шелестовъ, рѣчка *Косоговка*; а въ Лютенку съ правой стороны, рѣчка Величковка...” [Описание рек... 1868, 26]. З цього опису так і не зрозуміло, чи являє собою річка *Косогівка* ліву притоку Лютенької, чи вона є лівою притокою Грамацької, що є правою притокою Лютенької. На жаль, на топографічних картах другої половини XIX ст. річка *Косогівка* вже не позначена. Незважаючи на це, є підстави вважати, що згадка про гідронім *Косогівка* на лівобережжі середньої течії Псла не є випадковою, бо там же зустрічаються й аналогічні топоніми.

Варто звернути увагу на те, що на лівобережжі Псла, у середній його течії, у недалекому минулому мали поширення топоніми з основою *косог* (*косог*). За даними перепису 1859 року, на території Полтавської губернії, у Зіньківському повіті, південніше Зіньківка, існували поселення: *Косоговищина* (*Пауценковка*), що налічувала 199 жителів і 30 дворів; *Косоговищина* (Іванівка) – 221 житель та 38 дворів (мал. 1) [Полтавская губерния... 1862, 53]. Окрім того, “Военно-топографическая карта Российской империи” (1869–1890) свідчить про те, що у другій половині XIX ст. у цьому ж районі (мал. 2) на правому березі річки Мужева Долина існував хутір *Косоговищина* (*Паськова*) [Военно-топографическая... 1869–1890, лист 23, 23–12].

Великий інтерес також може становити повідомлення про *Косогів вал* академіка Гільденштедта, який наприкінці XVIII ст. відвідав землі Лівобережної України: “Валь этотъ начинается отъ праваго бе-

рега *Донца* в 5-ти верстах выше Изюма, идет несколько верст параллельно рѣчкѣ *Голой Долинѣ*, сюда же приходитъ съ западной возвышенности; направляется затѣмъ къ лѣвому берегу *Торца*, котораго и достигаетъ в 2-хъ верстахъ на югъ отъ крѣпости, и идетъ далѣе до *Донца* параллельно *Торцу* то по правую, то по лѣвую его сторону. Такимъ образомъ этимъ рвомъ окружено противъ нападений крымскихъ татаръ пространство по правому берегу *Донца*, имѣющее около 10 верстъ в ширину и 50 верстъ в длину. Валъ этотъ не представляетъ сплошной линіи, но часто прерывается лѣсами и балками. Устройство его приписывается боярину *Косагову* (*Kosagau*), бывшему, какъ говоритъ преданіе, 200 лѣтъ тому назадъ русскимъ княземъ” [Гильденштедт 1891]. Д.І. Багалій, коментуючи цей пасаж, відзначив: “Объ этихъ валахъ и рвахъ, служившихъ границею Запорожья съ Изюмской провинціей, говорятъ и документы, которыми пользовался А.Л. Шимановъ. По мнѣнію Запорожцевъ, граница ихъ должна была проходить недалеко отъ Изюма по самый *Косоговъ валъ*” [Гильденштедт 1891, прим. 16]. Стосовно існування в Лівобережній Україні гідроніма *Косогівка* і *Косогового валу* О.С. Стрижакъ зазначив: “Ймовірно, цей гідронім знаходиться у зв’язку з *Косоговим валом*, що проходив за часів Запорізької Січі десь поблизу зіткнення Полтавщини, Слобожанщини і земель, належних до Запоріжжя” [Стрижак 1963, 27]. Проте Д.І. Багалій був іншої думки щодо походження назви *Косогов вал*: «Валъ этотъ дѣйствительно можетъ быть названъ *Косоговымъ*, но имени боярина Косогова, который къ 1680 году и послѣдующихъ годахъ (а можетъ быть, и нѣсколько раньше) занимался его постройкою. Лѣтописецъ Величко подъ 1680-мъ годомъ передаетъ, что “по указу государскомъ генералъ и воевода Григорій Ивановичъ Косоговъ, почавши отъ городовъ Слободскихъ ажъ до Днѣпра по надъ Берестовою, мѣрилъ поле на версты, волочачи колоду”. Результатомъ его измѣреній былъ чертежъ этого края; “новая черта” должна была служить продолженіемъ стараго (Перекопскаго) вала. Въ составъ ея входили: Цареборисовка, Савинскъ, Балаклѣя, Лиманъ, Бишкинь, Змієвъ, Соколовъ, Водолаги, Валки,

Новый Перекопъ, Ольшаное, Золочевъ. Напечатанныя мною “Описныя и мѣрныя книги новой черты” свидѣтельствуютъ о томъ, что ген. Косоговъ чрезвычайно внимательно изучилъ эту мѣстность и ея стратегическое значеніе...” [Гильденштедт 1891, прим. 24]. Отже, якщо Д.І. Багалій і має рацію, то тоді великий інтерес може становити також походження прізвища *Косогов*, з огляду на те що в Лівобережній Україні (мал. 1), поблизу течії Псла, набули поширення топоніми, що містять етнонім *косог*. Таким чином, поширення у середній течії Псла топонімів, що містять у собі етнонім *косог*, може бути не випадковим і може мати стосунок до утворення гідроніма *Псел*, бо *касоги* являли собою адигомовну етнічну групу. Питання в тому, як і коли касоги могли потрапити на береги Псла.

Вже давно доведено, що адиги були відомі у ранньосередньовічних джерелах як *касоги*. Щодо походження цієї етнічної назви у спеціальній літературі існують десятки гіпотез, що свідчить про невирішеність проблеми. Проте це не є предметом нашого дослідження.

Н.Г. Волкова висловила припущення, згідно з яким термін *касаг* міг з’явитися у письмових джерелах вже у VIII ст. як новий узагальнюючий етнонім для всіх адигів [Волкова 1973, 19–20]. Підставою для цього став фрагмент одного з варіантів християнського агіографічного твору “Хождение Апостола Андрея в стране Мирмодонян”, переписаний у VIII ст. монахом Єпіфанієм [Васильевский 1909, 226].

Однак лише у X ст. ця нова назва для адигів почала набувати поширення в історичних та географічних творах. Так, термін *касах* та назва країни *Касахія* фігурують у творі Константина Багрянородного “Про управління імперією” [Константин 1991, 173–174]. У першій половині X ст. арабомовний географ ал-Мас’уді згадав поруч із Північним Кавказом народ *кашак* [Минорский 1963, 190]. А наприкінці X ст. невідомий фарсомовний автор трактату “Худуд ал-‘Алам” локалізував поблизу країни аланів на березі Чорного моря область *Каске* [Худуд ал-‘Алам 1930, 38a]. Проте найбільш докладні відомості про касогів містяться у давньоруських літописах.

Вперше касоги згадані у давньоруських літописах там, де йдеться про похід Свя-

тослава проти хозар у 965 р. У більшості списків літописів немає особливих розходжень щодо послідовності подій. Давньоруські автори про це пишуть: “В лето 6473. Иде Святослав на Козары; слышавше же Козары, и изыдоша проитиву с князем своим Каганом, и соступишоса обои; и одоле Святослав Козаром, и град их Белую Вежу взя; и Ясы победы и Касоги” [Ипатьевская... 1843, 246; Воскресенская... 1856, 287]. Однак у Лаврентіївському літописі щодо цього є розходження: “Иде Стослав на Козары. Слышавше же Козары изи[до]ша противу съ князем своим Каганом и сътупиша битъ. и бивши брани. Одоле Стослав Козаромъ и град ихъ и Белу Вежу взя [и] Ясы победы и Косоги” [Лаврентьевская... 1846, 65]. Якщо довіряти більшості списків “Повісті врем’яних літ”, то виходить, що касоги проживали поруч із ясами неподалік від Саркела – Білої Вежі, тобто у степах на північний захід від Кавказу. Крім того, давньоруські літописи повідомляють про похід на касогів тмутараканського князя Мстислава в 1022 р. та про взяття данини з касогів тмутараканським князем Ростиславом [Ипатьевская 1908, 93]. Отже, є підстави вважати, що у XII ст. касоги проживали поблизу руського Тмутараканського князівства, тобто на території Північно-Західного Кавказу. Можливо, що востаннє давньоруські літописи повідомляли про касогів під 1223 р., де йдеться про перший похід монгольських полководців на Північний Кавказ: “И мы слыхашом, яко многи страны полениша, ясы, обезы и касоги... множество избиша” [Воскресенская... 1856, 129; Лаврентьевская... 1846, 189; Книга Степенная 1968, 260]. З огляду на це можна відзначити, що давньоруські літописці використовували два варіанти етнічної назви – *касоги* та *косоги*, що може лише свідчити про діалектні розходження у давньоруській мові. Можливо, що найостанніша згадка про касогів міститься у творі Платона Карпіні “Історія монгалів”, написаному в 40-ві рр. XIII ст. Католицький автор, перелічуючи завойовані монголами народи, поруч із кавказькими народами згадав етнічну групу *Касси* [Карпини 1957, 72].

Після того у письмових джерелах касоги як реально існуючий народ зникають, хоча пам’ять про те, що адиги – це і є касоги, зберігається в етнімії народів Кавказу. Осетини ще й досі називають кабардин-

ців *кассаг*, *кассгон*, свани називають адигів *кашаг* тощо [Волкова 1973, 20–21]. Отже, існує великий хронологічний діапазон, при якому могло відбутися переселення касогів на територію Лівобережної Русі: з 965 р. по першу половину XIII ст.

Як вже зазначалося, вперше касоги згадані у давньоруських літописах там, де йдеться про похід Святослава проти хозарів у 965 р. Унаслідок цього походу Святослав захопив хозарську фортецю Саркел на Дону і здійснив похід проти ясів (аланів) та касогів. Однак Новгородський Перший літопис повідомляє, що київський князь “ясы победы и касоги и приведе Киеву” [Новгородская Первая... 1950, 117]. Патріарший (Никонів) літопис щодо долі касогів та ясів уточнює: “...и приведе к Киеву” [Патриаршая Десятая... 1885, 31]. Коментуючи цей фрагмент, Д.С. Лихачов запропонував трактувати цю інформацію як свідчення того, що касоги і яси були приведені лише у політичну залежність від Русі [ПВЛ 1950, 311]. Проте це повідомлення можна трактувати і як вказівку на те, що Святослав міг переселити ясів та касогів до Русі. Однак, якби таке переселення і мало б місце, навряд чи ці етнічні групи були б розселені на території Лівобережної Русі. Більш придатним для цього був би район навколо Києва.

Проте в історії Русі був один князь, доля якого була тісно пов’язана як з історією Лівобережної Русі, так і з історією Північного Кавказу. Йдеться насамперед про сина Великого київського князя Володимира – Мстислава, який був спочатку князем Тмутараканських земель, а згодом став і Великим чернігівським князем.

Вперше про Мстислава як князя Тмутаракані наші літописи згадують під 1022 р. у зв’язку з його походом проти касогів. У ратному поєдинку Мстислав переміг ватажка касогів Редедю. Після того Мстислав “дань возложи на Касоги” [Ипатьевская... 1908, 94; Радзивилловская... 1989, 64]. Наслідки цих подій, напередодні його війни з Ярославом, О.В. Гадло охарактеризував так: “Итак, на Русь в 1023 г. Мстислав вступил не наместником отдаленного и позабытого удела, а совершеном крупного политического образования, опиравшегося на материальный и людской потенциал Северо-Западного Кавказа. Он объединил в

рамках одной политической системы Тмуторокань и адыгские этнотерриториальные группы. В лице тмутороканских князей из династии Рюриковичей адыгская общность нашла приемлемую для себя в тех условиях, на раннем этапе строительства собственной государственности, форму политической надстройки. Летописный рассказ о поединке Мстислава и касожского князя, повторяющий фабулу баллады, воспевающий рыцарскую доблесть обоих участников, запечатлел, как выясняется, не рядовой эпизод из истории русско-адыгских взаимоотношений, а сам факт их установления, факт признания адыгами верховной власти русских правителей Тмутаракани” [Гадло 1994, 91]. Окрім косягів, під владою Мстислава опинилися й тмутараканські хозари. Нашими літописами тмутараканські хозари згадані під 1023 р., 1079 р., 1083 р., а після 1094 р. зникають згадки про саму Тмутаракань та про хозарів, які в ній проживали [Ипатьевская летопись, 1908, 94; Повість врем’яних літ 1990, 314–315; Воскресенская летопись 1856, 3].

Про подальші події Іпатіївський літопис повідомляє: “В лето 6531 (1023) собрася Мстислав со Козари и Касоги на Ярослава, брата своего...” [Ипатьевская летопись 1843, 265]. Інші літописи також повторюють цю інформацію. Так, Радзивилівський літопис про це висловився більш стисло: “В льто 6531. Поид(е) Мстиславъ на Ярослава, с Козары и с Косогы...” [Радзивилловская... 1989, 64]. В.В. Мавродін причини цих дій Мстислава представив так: “Что заставило его уйти из Тмутаракани? Не стремление к переселению, как думает В.А. Пархоменко, а попытка захватить тот центр, ту область, колонией которой была Тмутаракань, источник тех ценностей, которыми торговали в Тмутаракани киевляне, черниговцы, любчане и т.д. А овладеть другим, может быть, и гораздо более богатым районом, который скупал у Руси в Тмутаракани меха, челядь и т.д., а сам привозил предметы восточной роскоши тмутараканской дружине, как это показали походы русов IX–X вв., было не под силу” [Мавродин 1940, 135].

Як свідчать наші літописи, у той час “Ярославу сущю в Новѣгородъ” [Ипатьевская летопись 1908, 94]. У той же час “приде Мстислав . ис Тьмуторокана . Киеву . и не прияша его Кыянь . онъ же съде на столѣ

Черниговѣ...” [Ипатьевская летопись 1908, 95]. Коли Ярослав, який придушував повстання у Суздалі, дізнався про цей заколот, то він вирішив заручитися підтримкою варягів: “... и посла Ярославъ за море по Варяги . и приде Акунь с Варягы...” [Ипатьевская летопись 1908, 95]. Врешті-решт військо Ярослава, основу якого становили варяги-нормани, і військо Мстислава, що складалося із сіверян та кавказьких дружинників – косягів та хозар, мали зустрітись біля Лиственя. Літописець повідомляє: “Мъстислав же с вечера исполчи дружину и постави Съверъ въ челъ противу Варягов . а самъ ста с дружиною своею по крилома . и бивѣши нощи...” [Ипатьевская летопись 1908, 95].

На наступний день мало вирішиться, хто сильніший – нормани чи кавказці. Але фортуна схилилася на бік кавказців, бо військо Мстислава перемогло, а його дружинники так і не постраждали. Про хід та результати цієї битви літописець повідомляє: “... и поиде Мъстиславъ и Ярославъ противу . и съступися чело Варязъ с Съверомъ и трудишася Варязи съкуше Съверъ . и по семь наступи Мъстиславъ . с дружиною своею . и нача съчи Варягы . и бы съча силна . яко посвѣтяше мълнья и блисташася оружью . и бѣ гроза велика . и съча силна и страшна . видѣв же Ярославъ . яко побжаемъ естъ . и побѣже съ Якоуном княземъ . Варязьким . и Акунь ту обѣже луды златое . а Ярослав же приде к Новугороду . и Якунь иде за море . Мъстиславъ же о свѣте . заоутра и видѣ лежачи и съчены . о своихъ Съвѣр . и Варягы Ярославль . и ре кто сему не рад . се лежить Съверянинъ . а се Варягъ . а своя дружина цѣла...” [Ипатьевская летопись 1908, 95]. Отже, косяги і хозари, які були у війську Мстислава, практично не постраждали.

Проте після цієї перемоги Мстислав не пішов на Київ, а запропонував Ярославу поділити Русь. Літопис про це так повідомляє: “В льто 6534 (1026) Ярославъ съвокупивоямногы . и приде Киеву . и створи миръ с братомъ своимъ . Мъстиславомъ . оу Городьца . и раздѣлиста и по Днѣпръ . Рускую землю . Ярославъ прия су страну . а Мъстиславъ ону . и начаста жити . мирно...” [Ипатьевская летопись 1908, 96]. За даними літописів, у 1036 році Мстислав помирає й одноосібним володарем Русі стає Ярослав [Ипатьевская летопись 1908, 97;

Лаврентьевская... 1926–1928, 105]. Отже, з 1026 р. по 1036 р. на Русі були двовладдя і мир. Звичайно, що у цей період косоги і хозари, які були у дружині Мстислава, вже не були потрібні чернігівському князеві як військова сила проти його брата Ярослава. Тому великий інтерес може становити їхня подальша доля.

Це питання вже кілька десятиліть тому зацікавило В.В. Мавродіна, який з цього приводу висловив свої спостереження та припущення: «После соглашения в Городце, по летописи, “уста усобица и мятежь бысть тишина велика в земли”. Воспользовавшись восстанием эксплуатируемых слоев населения “Ляшской земли”, избивших в 1030 г. “епископы, и попы, и бояры своя”, на следующий год Ярослав и Мстислав идут войной на ляхов, возвращают Руси захваченные одно время ляхами Червенские города и берут большой полон. Ярослав поселил своих пленных по Руси, куда посадил своих Мстислав – неизвестно. Возможно предположить, что они были поселены, по примеру Ярослава, заселявшего пленными южные окраины своих владений, где-либо в укрепленных пунктах юго-восточной окраины Северной земли. Касого-ясо-хазарская дружина Мстислава осталась в Черниговщине. Об этом свидетельствует одно интересное указание. В XVII в. под Рыльском упоминается о “Словенской пустыне, в Касожской волости на Словенском городище, на реке Семи да на Словенском озере”. В контексте совершенно четко резко противопоставляются два термина, а следовательно – два начала “Словенское” и “Касожское”, что указывает на наличие некогда в данном районе двух этнических элементов – касогов и славян. С XVII в. село Касожичи уже начинает носить иное название – Коробкино. Не отрицая наличия местного этнического элемента, в названии которого отложился термин “кас”, “кас” (р. Касоржа, касоричи Географа Баварского), мы все же считаем необходимым объяснить название “Касожская волость”, особенно памятуя окружение ее географическими пунктами, называемыми “словенскими”, наличием некогда на этой территории и мстиславовых касогов» [Мавродин 1940, 137]. Необхідно зазначити, що на сьогодні село Коробкіно розташоване на території

Росії. Воно належить до Дмитрівського району, що розташований на північному заході Курської обл. А це становить значну відстань від Чернігова.

Досить цікаво, що це припущення В.В. Мавродіна підтримав і такий відомий дослідник Північного Кавказу, як О.В. Гадло. Стосовно цього він зазначив: “Образование Тмутороканского княжества привело к активизации составлявших его этнических общностей в двух направлениях. Во-первых, началось движение отдельных козарских и касожских (адыгских) групп, т.е. коренного населения Северного Кавказа на север, в коренные восточнославянские области; и, во-вторых, вновь активизировалось движение отдельных русских, теперь уже славяно-варяжских, групп в направлении Северного Кавказа и Закавказья. Летопись, описывая выход Мстислава из Тмуторокани, совершенно определенно отмечает, что вместе с Мстиславом к Киеву двигались дружины козар и касогов, которые в 1026 г. составляли костяк войск Мстислава и которые он ценил выше, чем присоединившихся к нему в Поднепровье северян. Можно думать, что не все вышедшие с Мстиславом на Русь тмутороканские дружинники в дальнейшем вернулись в Прикубанье. Топонимика Северной земли сохранила воспоминание о козаричах и касожичах, осевших в лесостепи в течение XI в.” [Гадло 1994, 92–93].

З цього приводу варто зазначити, що назва *Касожичи* на північній околиці колишніх володінь чернігівського князя Мстислава у XVII ст. вже зникла [Мавродин 1940, 137], у той час як ще в середині XIX ст. згадка про козар (хозар) зберігалася в топонімії північної частини Чернігівської губернії. Так, матеріали перепису населених пунктів Чернігівської губернії, проведеного в 1859 р., зафіксували на південь від повітового центру м. Козелець, неподалік від течії річки Остер, велике село *Козарь (Козары)*, що налічувало 257 дворів і близько тисячі жителів. На південь від повітового центру м. Мглин, неподалік від річки Судинки, розташовувалось невелике поселення *Косары (Касоры)*, що налічувало 31 двір і більше ніж 200 жителів. На захід від повітового центру м. Сурожа, неподалік від річки Іпуті, було село *Казаричи (Козаричи)*, що налічувало 62 двори та

більше 500 жителів [Черниговская губерния... 1866, 61, 105, 187]. Цікаво, що неподалік від згаданих поселень були розташовані населені пункти з основою на **Ясин-**: у Мглинському повіті – **Ясинокъ (Ясинской)**; у Сурозькому повіті – **Ясиновка**; у Новозибківському повіті – **Ясеновка (Ясиновка)** [Черниговская губерния... 1866, 105, 126].

З огляду на це є сенс нагадати припущення В.В. Мавродіна, згідно з яким у складі дружини Мстислава, окрім косогів та хозар, мали бути ще й яси (алани) [Мавродин 1940, 137]. Отже, великий інтерес становить інформація давньоруських літописів про те, що в 6354 (1026) році київський князь Ярослав Мудрий уклав мир зі своїм братом Мстиславом – князем Тмутаракані, відомим своєю діяльністю серед косогів. Саме з цим слід пов'язувати повідомлення П'ятого Новгородського літопису від 6537 (1029) р.: “Ярослав ходи на ясы и взять их” [Новгородская Пятая... 1917, 116]. У зв'язку з цим В.М. Татищев висловив припущення, що Ярослав оселив цих ясів на р. Рось, де незадовго до цього ним були засновані міста Корсунь, Богуслав, Юр'їв [Татищев 1963, 350]. Проте згадка про цю подію лише в одному – П'ятому Новгородському – літописі може свідчити про незначну міграцію аланів-ясів до Русі. При цьому близькість ясів до Тмутаракані дозволяє вважати, що вони походили з Північно-Західного Кавказу, а не Центрального. О.В. Гадло з цього приводу зазначив: “Совершенно очевидно, что нет ничего невероятного в том, что после ухода в 1023 или 1024 г. на Русь Мстислава с верными ему дружинами козар и касогов на периферии Тмутороканского княжества могло вспыхнуть восстание, поддержанное отрядами соседних адыгам и издревле рвавшихся к морю через их земли алан, которое Мстиславу и пришлось подавлять с помощью старшего брата” [Гадло 1994, 93-94].

Те, що алани-яси могли проживати поблизу від Тмуторокані, підтверджують й інші джерела. Так, у XII ст. арабський географ ал-Ідрісі вже у предмові до свого твору “Нузхат ал-муштак фі іхтірак ал-афак” вказав на існування країн хозар та аланів на східному узбережжі Чорного моря (Нитас): “Море Нитас простирается на восток, омывая на юге землю Хараклийя (Гера-

клея. – О.Б.), землю Аструбули (Триполи. – О.Б.), берега Атрабзунда (Трапезунда. – О.Б.), землю Ашкала, землю Ланийя (Алания. – О.Б.). Крайний предел этого залива доходит там до [земли] ал-Хазарийя. Оттуда берег моря поворачивает вспять к Матрахе, продолжается до страны ар-Русийя, страны Бурджан (Дунайская Болгария. – О.Б.), устья реки Данабрис, минует устье реки Дану, доходит до узкого входа в канал [города] ал-Кунстантина...” [Коновалова 2006, 108]. Як відзначила у своїх коментарях перекладач тексту ал-Ідрісі І.Г. Коновалова, «можно заключить, что и в данном случае под словом “ал-Хазарийя” подразумевается название страны, а не города» [Коновалова 2006, 133, прим. 17]. Що стосується назв **Ашкала** та **Ланийя**, то І.Г. Коновалова прокоментувала це так: “**Ашкала** – один из городов, охарактеризованный ал-Идриси в основном тексте сочинения, в 6-й секции VI климата. Происхождение названия этого пункта не вполне ясно. Его можно трактовать как передачу местного, северокавказского наименования, поскольку, во-первых, начальный слог, который может читаться так же, как **ас-** вместо **аш-**, представляет собой племенное название алан... а во-вторых, имеются местные аналогии для рассматриваемого топонима... Если допустить, что название **Ашкала** по своему происхождению действительно было связано с аланской топонимией, то описание этого аланского города как приморского может помочь в датировке этой информации. Известно, что в пору своего расцвета в X в. Алания распространяла свое влияние вплоть до черноморского берега... **Ланийя** – арабская передача названия Алании, одного из крупнейших политических и этнических образований на Северном Кавказе в X–XIII вв. В это время аланы занимали территорию равнинных предгорий и гор Центрального Кавказа, где аланские поселения находились близ важного горного прохода через Дарьяльское ущелье (араб. Баб ал-Лан – “Ворота алан”), а также жили в Прикубанье, в недрах адыгского этнического массива...” [Коновалова 2006, 132–133, прим. 14–15].

Ці ж дані підтверджуються повідомленням ал-Ідрісі, що містяться в описі 6 секції 6 клімату, де йдеться про ситуацію біля гирла ріки **Русійюу**, в якій є сенс вба-

чати р. Кубань: “От устья этой реки до города Ашкасийа сто пятьдесят миль. Это красивый город из [числа] городов страны ал-Ланийа и одна из ее пограничных областей. От города Ашкасийа до города Ашкала из страны ал-Ланийа двадцать миль. Между городом Ашкала и морем около шести миль. Это город небольшой, но оживленный, его округа имеет всего вдоволь для пропитания его жителей” [Коновалова 2006, 118]. З огляду на це є сенс підтримати думку тих дослідників, які вважають *Ашкала* та *Ашкасийа* етнотопонімами. У першому можна побачити назву *Ас-кала* – “Фортеця асів (аланів)”, а у другому – *Ас-кас(ог)*, тобто “Місто асів (аланів) і косогів”. Таким чином, є підстави вважати, що у X–XII ст. поселення аланів-ясів доходили до узбережжя Чорного моря, де вони стикалися із землями Тмутороканського князівства. А це дозволяє підтримати припущення В.В. Мавродіна, згідно з яким у складі дружини Мстислава з 1023-го по 1026 р., окрім касогів та хозар, мали бути ще й яси (алани) [Мавродин 1940, 137].

Все це дає підстави вважати, що відзначені на північних землях колишнього Чернігівського князівства топоніми *Касожичи*, *Козарь (Козары)*, *Косары (Касоры)*, *Казаричи (Козаричи)*, *Ясинокъ (Ясинской)*, *Ясиновка* тощо пов’язані між собою і можуть являти собою результат політики Чернігівського князя Мстислава по заселенню своїми дружинниками північних земель свого князівства. Але у цій ситуації дивує те, що топоніми з основою *косог-* тут майже не фігурують. Отже, є підстави стверджувати, що косогів Мстислав мав поселити в іншому місці своїх володінь. З огляду на це досить слушним виглядає припущення В.В. Мавродіна, що Мстислав мав селити своїх васалів на південних кордонах свого князівства, як це робив його брат Ярослав [Мавродин 1940, 137]. У той час продовжувала зберігатись небезпека з боку кочівників – печенігів та торків. Це вимагало великих зусиль з боку князів Русі.

За спостереженнями М.М. Корінного, наприкінці X ст. київський князь Володимир “лишь положил начало созданию оборонительной линии по Суле” [Коринный 1991, 51]. При цьому щодо ситуації наприкінці XI – XII ст. дослідник зазначив: “За Сулой простирались земли Летописной

“Украины” – буферного территориального образования между Русью и Половецкой землей, заселенной выходцами из Руси и степняками” [Коринный 1991, 58]. Тобто виходить, що до цієї “вольниці” мали входити і землі басейну Псла (мал. 1). Але чи справді це так?

Як вже зазначалось, у 1036 р. Мстислав помирає й одноосібним володарем Русі стає Ярослав [Ипатьевская летопись 1908, 97; Лаврентьевская... 1926–1928, 105]. В. Ляскоронський ситуацію після смерті Мстислава уявляв так: “Ярослав... отделил от Чернигова некоторые участки земель и придал их к другим уделам, образовав из них самостоятельные княжества, которые перед смертью и раздал своим сыновьям, завещая при этом жить в мире и почитать старшего брата, Киевского князя, как отца: Изяславу был отдан Киев, Святославу – Чернигов, Всеволоду – Переяслав, а Вячеславу – Смоленск. Выделением Переяславской земли в отдельное княжество достигалась двоякая цель: с одной стороны, порученное отдельному князю, это княжество могло лучше преследовать свою цель относительно защиты русских окраин от нападения врагов, с другой – оно не давало возможности усилиться Черниговскому и тем способствовало укреплению завещанного Ярославом I мира в стране” [Ляскоронский 1897, 289]. Проте В. Ляскоронський так і не вказав, де проходили у той час південні кордони Лівобережної Русі. М.М. Корінний з цього приводу відзначив: “... не позже киевского княжения Владимира Мономаха и его сына Мстислава, загнавшего, как сообщается в летописи, половцев за Железные врата, Яик и Волгу, создавались древнерусские посты на Хорле, Псле, Голтве и Ворскле” [Коринный 1991, 117]. Отже, якщо дотримуватись спостережень М.М. Корінного, то виходить, що землі на південь від Сули могли увійти до складу руських земель між правлінням Володимира Святославича і Володимира Мономаха, тобто у значний проміжок часу – між кінцем X ст. і початком XII ст. З огляду на це варто нагадати, що перша згадка про гідронім *Псел* належить до 1111 р. [Ипатьевская 1908, 184]. Тому є підстави пов’язувати виникнення назви річки з подіями, що передували правлінню Володимира Мономаха.

Як було зазначено вище, існує думка, що наприкінці X ст., за часів київського князя Володимира, оборонна лінія Русі в районі Дніпровського Лівобрежжя проходила вздовж течії Сули [Коринний 1991, 51]. Було б дуже дивно, якби син Володимира Мстислав у період миру з Ярославом, що тривав з 1026-го по 1036 р., не намагався б посунути далі на південь кордони свого князівства. На південний схід від Сули протікала річка, сучасна назва якої *Псел*. Можливості для цього були, бо у Мстислава залишилися без діла дружинники, які склалися з косогів, хозар та ясів. Доказом такого переселення можуть бути гідроніми та топоніми в середній течії Псла (мал. 1). Як уже згадувалось, у цьому районі на лівобережжі Псла протікала річка *Косогівка* [Описание рек... 1868, 26], кілька населених пунктів з назвою *Косоговищина* [Полтавская губерния... 1862, 53; Военно-топографическая... 1869–1890, лист 23, 23–12], а також сюди доходила система укріплень, що дістала назву *Косогів вал* [Гильденштедт 1891]. Очевидно, що з цими топонімами пов'язані й інші назви населених пунктів у цьому районі, на лівому березі Псла.

Так, за матеріалами перепису населених пунктів Полтавської губернії, який було проведено в 1859 р., на території Гадяцького повіту, на північ від Гадяча, біля течії річки Пробужка було зафіксовано хутір *Козериха (Казариха)*. У цьому ж повіті було відзначено інший хутір з такою ж назвою – *Козериха (Казариха)* [Полтавская губерния... 1862, 34, 38]. З огляду на це варто зауважити, що в “Ресстрі Війська Запорозького 1649 року” у складі Гадяцької сотні Полтавського полку був **Васко Козарь** [Ресстр Війська... 1995, 432]. Цілком очевидно, що згадані анропонім та топоніми пов'язані між собою, а це може свідчити про перебування в минулому на території Гадяцького повіту, тобто на Лівобережжі Псла, нащадків хозар.

Не менший інтерес становлять ті топоніми, що зустрічаються на землях Полтавщини і містять в собі етнонім *яс-* (мал. 1). Так, у Гадяцькому повіті, на шляху між Гадячем і Зіньковом, у середині XIX ст. існував хутір *Ясиновой (Ясиновщина)*, який налічував 5 дворів і 54 мешканці [Полтавская губерния... 1862, 31]. Окрім того, у Полтавському повіті, на шляху від Полта-

ви до Зінькова, існував хутір *Ясиново*, що налічував 5 дворів та 43 мешканці. У цьому ж повіті, на північ від Полтави, біля течії річки Голтви, існував хутір *Ясиновщина*, що налічував 5 дворів та 32 жителі [Полтавская губерния... 1862, 19]. У Роменському повіті, на захід від Ромен, був хутір *Ясиновка*, де було 5 дворів та 51 житель [Полтавская губерния... 1862, 197]. Проте не слід розглядати ці топоніми як результат діяльності Мстислава зі зміцнення південних кордонів Чернігівського князівства у 20–30-х рр. XI ст. за рахунок ясів, які були вихідцями з Північного Кавказу. Ймовірно, поширення топонімів, що містять етнонім *яс-*, поза межами Зіньківського та Гадяцького повітів має інше пояснення.

У 1116 р. син Володимира Мономаха переяславський князь Ярополк здійснив похід проти половців на “Дон” (Сіверський Донець. – О.Б.). Про хід та наслідки цієї воєнної кампанії літописи, зокрема, повідомляють: “... Ярополк ходи на половецкую землю, к реке Дону, и ту взя полон мног и города поима половецкие, Галин, Чешуев, Сугров; и Ясы поймав с собою приведе, и жену полони себе Ясыню”. У літописах також сказано, що полонянка Ярополка була “красна вельми” і була “ясского князя дщерь” [Воскресенская... 1856, 24; Ипатьевская... 1843, 7, 8, 291; Патриаршая Девятая... 1862, 150]. В Іпатіївському літописі також уточнюється, що Ярополк захопив не лише три міста, а й “сел много” [Ипатьевская... 1843, 291]. Аналізуючи ці повідомлення, М. Костомаров та В. Ляскоронський прийшли до висновку, що захоплені разом із яською княжною полоняни мали бути поселені Ярополком у його володіннях, тобто на землях Переяславського князівства [Костомаров 1872, 186; Ляскоронский 1897, 322].

Отже, розташування на лівобережжі Псла, у середній його течії поблизу від Гадяча та Зінькова, топонімів, що містять згадку про косогів, козар та ясів, аж ніяк не випадкове. Це ж саме можна сказати і про аналогічні топонімічні назви на північ від Чернігова. Порівняльний аналіз ситуації на півночі колишнього Чернігівського князівства та на південному кордоні, вздовж середньої течії Псла, дозволяє зробити висновок, що в період із 1026-го по 1036 р. Мстислав розселив на північних землях Чернігівського князів-

ства переважно хозар з невеликою кількістю косогів та ясів, а на півдні, на берегах Середнього Псла, – переважно косогів з невеликою кількістю хозар та, можливо, й ясів. Отже, в басейні Псла косоги мали становити кістяк військових поселенців.

У зв'язку з цим якимось дивно виглядає ситуація, відповідно до якої гідронім *Косогівка*, топоніми *Косоговищина*, *Козериха (Казариха)*, *Ясиновищина* тощо були розташовані на лівому, незахищеному, березі Псла. М.М. Корінний, зокрема, так охарактеризував річкову систему Лівобережжя: “Напрямок річкових долин, як правило, зі сходу на захід, що обумовлено терасним зниженням всієї лівобережної рівнини з північного сходу на південний захід. Праві береги відзначаються крутизною, ліві, навпаки, низькі. Вони поступово піднімаються від заплави, утворюючи дві-три тераси вздовж течії ріки. З наближенням до Дніпра й зниженням місцевості річкові долини стають дедалі нижчими...” [Корінний, 101]. Отже, косогам, хозарам та ясам було б зручніше оселитися на правому, неприступному, березі Псла, ніж на низькому лівому. Проте цю ситуацію можна пояснити тим, що відзначені нами топоніми мали виникнути лише після того, як кордони Переяславського князівства посунулися далі на південь, до берегів Ворскли та Орелі. Це дало б можливість косогам, хозарам та ясам перейти з правого берега Псла на лівий та зайняти пустинні землі. Згадкою про цю міграцію могли і стати зазначені топоніми. На жаль, топоніми цього типу ще не виявлені на правобережжі Псла. Якщо їх зараз там немає, то це зовсім не означає, що їх там ніколи не було.

Таким чином, у зазначеній ситуації варто звернути увагу на те, що косоги являли собою адигомовну людність. Тому є сенс

пов'язати виникнення адизької назви річки *Псел* із перебуванням на її берегах косогів. Варто нагадати, що косоги могли оселитися на берегах цієї річки лише за часів Мстислава, а саме з 1026-го по 1036 р. – у період миру на Русі, тоді як перша згадка про гідронім *Псел* датується лише 1111 роком. Здається, що 80–90 років було б достатньо, щоб нова адизька назва річки закріпилася. Однак це неможливо довести і висловлене припущення залишається лише робочою гіпотезою. Навіть якщо в майбутньому буде доведено, що зазначений гідронім має більш давнє походження, то годі сумніватися в тому, що на берегах Псла в XI–XII ст. проживали косоги. Саме цей фактор мав сприяти тому, що кавказька назва річки збереглася до наших днів фактично у первісному вигляді. У цьому разі не можна заперечувати того, що адиги з'явилися на території України не лише до XI ст., а й пізніше. Це мало б знайти свій відбиток у топонімії та гідронімії українських земель. Принаймні можна згадати, що на землях Центральної України протікає річка *Псоля*, що є правою притокою Дніпра. У зв'язку з цим можна нагадати, що поруч, на Дніпровському Правобережжі, розташоване місто Черкаси, виникнення якого пов'язують із міграцією адигів з Північного Кавказу десь на зламі XIII–XIV ст. [Горленко 1982, 96–106]. З огляду на кавказьке походження гідроніма *Псел* великий інтерес можуть становити також паралелі не лише на Кавказі, а й у деяких районах Східної Європи, що може дати несподівані результати. Так, варто звернути увагу на пасаж в “Етимологічному словникові російської мови” М. Фасмера: “*Псков*, род. п. -а, *Пскова* – название реки близ *Пскова*...” [Фасмер 1987, 397].

ЛІТЕРАТУРА

- Васильевский В.Г.* Хожение Апостола в стране Мирмидонян // **В.Г. Васильевский. Труды.** Т. II. Вып. 1. Санкт-Петербург, 1909.
- В-ко Н.* К вопросу о происхождении названия Полтавы // **Киевская старина.** Т. LXXXI. Киев, 1903.
- Военно-топографическая карта Российской империи (1869–1890)** // history11.ucoz.ru
- Волкова Н.Г.* Этнонимы и племенные названия Северного Кавказа. Москва, 1973.
- Воскресенская летопись // Полное собрание русских летописей (ПСРЛ).** Т. VII. Санкт-Петербург, 1856.
- Гадло А.В.* Этническая история Северного Кавказа X–XIII вв. Санкт-Петербург, 1994.
- Гильденштедт.* Путешествие академика Гильденштедта. Переводъ съ немецкаго *М. Салтыковой*, съ ея предисловіем и съ примечаніями проф. *Д.И. Багалей* // **Харьков-**

скій сборникъ. Вып. 5. Харьков, 1891 / http://staroverovka.ucoz.ua/publ/puteshestvie_akademika_gildenshtadta

Горленко В.Ф. Об этнониме черкасы в отечественной науке конца XVIII – первой половины XIX вв. // Советская этнография, 1982, № 3.

Ипатьевская летопись // ПСРЛ. Т. II. Санкт-Петербург, 1843.

Ипатьевская летопись // ПСРЛ. Т. II. Санкт-Петербург, 1908

Кабардинско-русский словарь / Под ред. Б.М. Карданова. Москва, 1957.

Карпини П. История монгалов // Карпини П. История монгалов. Рубрук Г. Путешествие в восточные страны. Москва – Ленинград, 1957.

КБЧ – Книга Большому Чертежу. Москва – Ленинград, 1950.

Книга Степенная царского родословия // ПСРЛ. Т. XXI. Санкт-Петербург, 1868.

Кобычев В.П. В поисках прародины славян. Москва, 1973.

Коков Дж.Н. Кабардинские географические названия. Краткий словарь. Нальчик, 1966.

Коков Дж.Н. Адыгская (черкесская) топонимия. Нальчик, 1974.

Коновалова И.Г. Ал-Идриси о странах и народах Восточной Европы. Москва, 2006.

Константин Багрянородный. Об управлении империей / Под ред. Г.Г. Литаврина и А.П. Новосельцева. Москва, 1991.

Коринный Н.Н. Переяславская земля. X – первая половина XIII века. Киев, 1991.

Коринний М.М. Природні умови Переяславської землі в X–XIII ст. // www.history.org.ua/journall/geo/o/18.pdf

Костомаров Н. Исторические монографии и исследования. Т. I. Санкт-Петербург, 1872.

Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. Т. I. Санкт-Петербург, 1846.

Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. Т. I. Ленинград, 1926–1928.

Ляскоронский В. История Переяславской земли с древнейших времен до половины XIII столетия. Киев, 1897.

Мавродин В.В. Очерки истории Левобережной Украины. Ленинград, 1940.

Мацевич Л. К вопросу о происхождении названия “Полтава” // Киевская старина. Т. IV. Киев, 1896.

Минорский В.Ф. История Ширвана и Дербента X–XI вв. Москва, 1963.

Новгородская Первая летопись. Москва – Ленинград, 1950.

Новгородская Пятая летопись // ПСРЛ. Т. IV. Петроград, 1917.

Описание рек Черниговского наместничества // Записки Черниговского губернского статистического комитета. Кн. 2. Вып. 1–2. Чернигов, 1868.

Патриаршая Девятая // ПСРЛ. Т. IX. Санкт-Петербург, 1862.

Патриаршая Десятая или Никонова летопись // ПСРЛ. Т. X. Санкт-Петербург, 1885.

ПВЛ – Повесть временных лет / Под ред. Д.С. Лихачева. Ч. I. Москва – Ленинград, 1950.

Повість врем'яних літ. Літопис (за Іпатським списком). Київ, 1990.

Полтавская губерния. Список населенных мест по сведениям 1859 года. Санкт-Петербург, 1862

Потебня А.А. К истории звуков русского языка. IV. Варшава, 1883.

Радзивилловская летопись // ПСРЛ. Т. XXXVIII. Ленинград, 1989.

Реєстр Війська Запорозького 1649 року. Транслітерація тексту. Київ, 1995.

Словник гідронімів України. Київ, 1979.

Стрижак О.С. Назви річок Полтавщини. Київ, 1963.

Татищев В.Н. История Российской. Т. II. Москва – Ленинград, 1963.

Тищенко К. Мовні контакти: свідки формування українців. Київ, 2006.

Трубачев О.Н. Названия рек Правобережной Украины. Москва, 1968.

Худуд ал-'Алем (рукопись Туманского) с введением и указателем В. Бартольда. Ленинград, 1930.

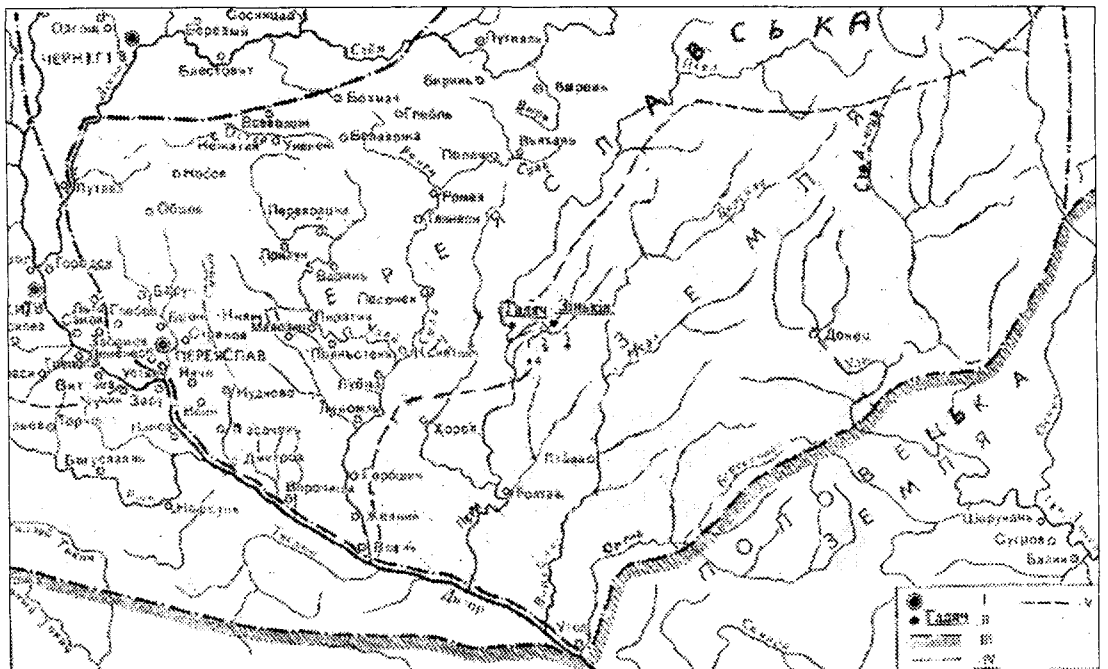
Черниговская губерния. Список населенных мест по сведениям 1859 года. Санкт-Петербург, 1866.

Шагиров А.К. Этимологический словарь адыгских (черкесских) языков. II–I. Москва, 1977.

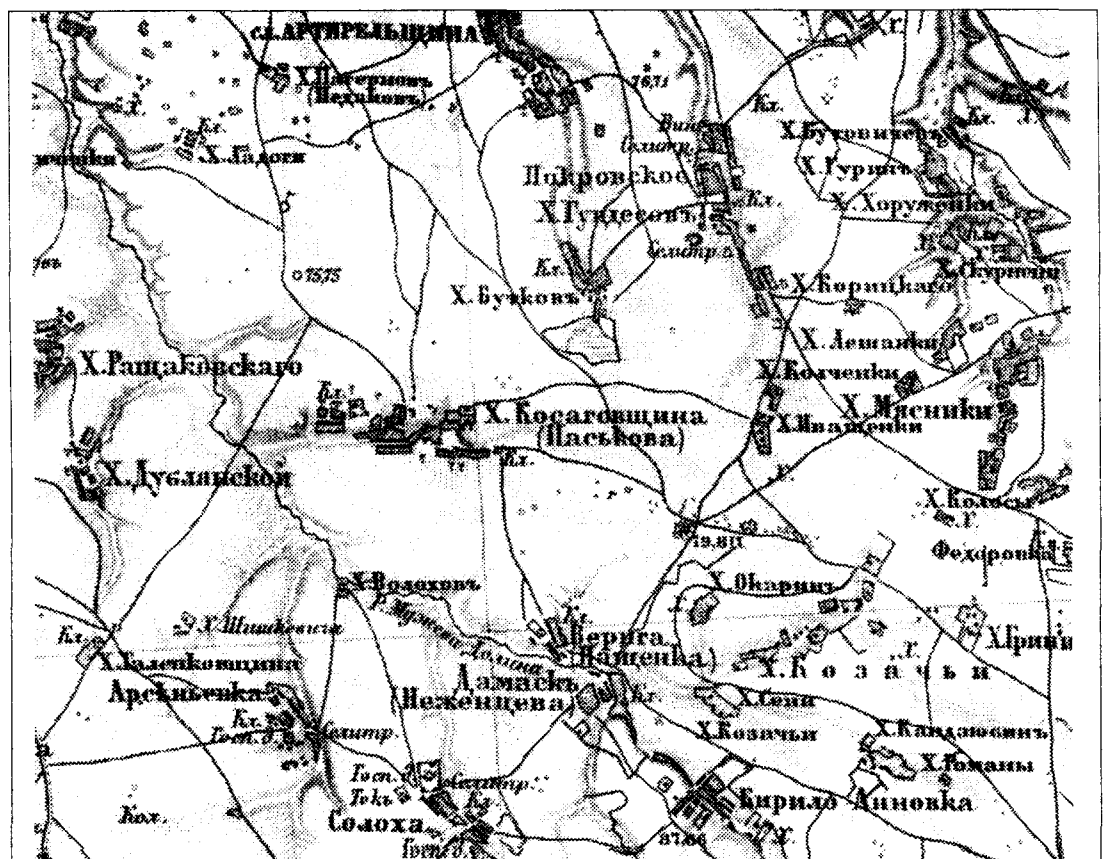
Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. В 4-х т. Изд. 2-е. Т. III. Москва, 1987.

Яценко А.И. Топонимика Курской области. Курск, 1958.

Moszyński K. Pierwotny zasięg języka prasłowiańskiego. Wrocław – Kraków, 1957.

Мал. 1. Лівобережні землі Південної Русі в XI–XII ст.: I – центри південноруських князівств; II – сучасні населені пункти; III – південні кордони Русі у XII ст.; IV – кордони Переяславського князівства у другій половині XI – XII ст. (за даними М.М. Корінного); V – південний кордон Чернігівського князівства в перші десятиліття XI ст.; 1 – р. Косогівка; 2 – х. Косоговщина (Пашенковка); 3 – х. Косоговщина (Іванівка); 4 – х. Косаговщина (Паськова)

Мал. 2. “Военно-топографическая карта Российской империи” (1869–1890). Фрагмент 23-12.